

ՁԵՌԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
MANUSCRIPT STUDY
КОДИКОЛОГИЯ

ԳԵՎՈՐԳ ՂԱԶԱՐՅԱՆ*

DOI:10.57155/PJQY8952

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐ ԱԹԵՆՔՅԱՆ
ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆԵՐՈՒՄ

Նվիրվում է լուսահոգի
Գևորգ Տեր-Վարդանյանի հիշատակին

Բանալի բառեր՝ Ձեռագիր, հայկական մանրանկարչություն, Ավետարան, Շա-
րակնոց, Երզնկա, Արցախ, Աթենք:

«Բանբեր Մատենադարանի» 24-րդ հատորում առանձին հոդվածով ներ-
կայացրել ենք Աթենքում պահվող ամենաշքեղ հայկական ձեռագիր մատյանը՝
Ալեքի շրջանի Վանք գյուղի 1787 թ. հայ հոռոմների Ավետարանը¹: Հունաստանի
մայրաքաղաքում հայկական ձեռագրերի հետազոտության փնտրության ընթացքում
առիթմ ենք ունենցել ուսումնասիրելու ևս երեք ձեռագիր, և դրանք ներկայացնում
ենք հայագետներին:

Բենակիսի թանգարանի Քառավետարանը²

Աթենքի համալսարանում պահվող հայկական մատյաններից ամենահի-
նը³ գտնվում է Բենակիսի թանգարանում՝ այնտեղ, որտեղ և պահվում է արդեն

* Աստվածաբանության դոկտոր (Աթենքի ազգային համալսարան), dngevorg@gmail.com,
հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ 8 ապրիլի, 2024 թ., հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 22 ապրիլի,
2024:

¹ Գ. Ղազարյան, «Ալեքի Վանք գյուղի 1787 թվականի հայ հոռոմների Ավետարանը», ԲՄ, №
24, 2017, էջ 221-232:

² Ձեռագրի մասնակի նկարագրությունը տե՛ս Ե. Λάππα-Ζιζήκα, Μ. Ρίζου-Κουρούπου, Κατά-
λογος Ελληνικών χειρόγραφων του Μουσείου Μπενάκη (10^{ος}-16^{ος} αι.), Αθήνα, 2017, էջ 423-424:

³ Այստեղ հաշվի չենք առնում Աթենքի Դասական հետազոտությունների Ամերիկյան դպրոցի
(American School of Classical Studies at Athens) Գեննադիոսի գրադարանի թիվ 1.5 ձեռա-

հիշատակված Վանք գյուղի Ավետարանը: Խոսքը թանգարանիս թիվ ΓΕ_35033_olim TA 321 (հին թվահամարով 35034) ձեռագիր Քառավետարանի մասին է: Ինչպես կոտեսենք հիշատակարանից, այն գրվել է 1582 թ., Կիրակոս գրչի ձեռամբ, իսկ ծաղկողն է Հովհաննեսը:

Ավետարանի կազմը բաղկացած է դաջվածագարդ, կաշեպատ բարակ տախտակներից: Կազմի երեսին կան ձվաձև արծաթե զարդեր, իսկ կենտրոնում երևում է մինչև 1915 թ. կազմը զարդարած արծաթե խաչի հետքը: Մինչև բուն ձեռագրին հասնելը նշենք, որ այն ունի հավանաբար Ժ-ԺԱ դդ.⁴ մագաղաթե մեծարժեք պահպանակ, որի վրա ընթերցելի են Հովհ. ԺԱ, 55-56, ԺԲ, 1-12, 16-18, 22-25 համարները՝ գրված երկարագրով: Ձեռագիրը բաղկացած է 237 թղթե թերթից՝ շուրջ 27 սմ բարձրությամբ և 18 սմ լայնությամբ: Գրությունը երկայուն է՝ բաղկացած 24 տողից, տառատեսակը՝ բոլորգիր: Դատարկ են 1բ-2ա, 3բ-4ա, 5բ-6ա, 7բ, 9բ-10ա, 11բ-12ա էջերը: Ավետարանիս բովանդակությունն է.

- Եվսեբիոսի թողթն առ Կարպիանոս (2բ-3ա),
- Համաբարբառի խորանները (4բ-5ա, 6բ-7ա, 8բ-9ա, 10բ-11ա),
- Ավետարան ըստ Մատթեոսի (13ա-71ա),
- Ավետարան ըստ Մարկոսի (72ա-111ա),
- Ավետարան ըստ Դուկասի (112ա-178բ),
- Ավետարան ըստ Հովհաննեսի (180ա-232բ):

Ձեռագրի առաջին՝ գրչի հիշատակարանը գտնում ենք 233ա-234բ էջերին. «Փառք եզակի եռահիսակ դաւանութեան, ապենիագին, կատարեալ և անսահմանելի Աստուծոյ Հար, Աստուծոյ Որդոյ, Աստուծոյ Հոգոյ, յաւիտեանս. ամեն: Շնորհիւ Տեառն ամենակալին և նորին աւգնականութեամբ աւարտեցաւ եռահրաշ և հոգիագարդ աւետարանս, զոր էր շաղկապեալ երանեալ աւետարանչացն՝ ըստ բազմերանկ գունոց՝ ի մի ոստայն անկելով հանճար: Չոր արվեստակեալ անուշոցաց ծաղկանց իւղ եփեցական կազմութեամբ, որ ըստ հոգոյն յատկութեամբ իմանի՝ զանազան որակութեամբք գաղափարելով, ըստ յոքունց արփիացելոցն դաստակութեանց, առ ի յեկեղեցոյ յարմարումն՝ յաւղիւ խաղաղութեամբ գլխոյն պատշաճեալ, զի յայսմանէ կատարելութիւն: Չորք աւետարանք ի բազում պատճառէ. չորեքկերպեան կենդանիք՝

գիր Ավետարանը՝ գրված և ծաղկված հայ Վասիլ Դպրապետ Մելիտենեցու ձեռքով 1226 թ. Կեսարիայում: Վասիլը՝ դավանանքով օրթոդոքս, այս ընտիր ձեռագիրը գրել է հունարենով, սակայն հիշատակարանները թողել է գույգ լեզուներով՝ հունարեն և հայերեն (տե՛ս Գ. Դա-գարյան, *Ուղղափառ Հայք, Երևան-Աթենք*, 2024, էջ 108):

⁴ Սեյրանուշ Մանուկյանի և լուսահոգի Գևորգ Տեր-Վարդանյանի կարծիքով, որը հայտնել են հեղինակիս հետ բանավոր գրույցում:

Մարդ, Առիւծ, Ցուլ, Արծիւ. չորք նիւթ աշխարհիս՝ հող, ջուր, հուր, օդ՝ հակառակք, անհաշտելիք և սիրելիք անքակտելիք. (233բ) չորք գիր անուան Երրորդութեանն՝ Հայր, Որդի, Հոգի. չորք գետք բխեալ ի դրախտէն՝ Փիտոն, Գեհոն, Տիգրիս, Եփրատ. չորք անկիւնք և եղջիւրք սեղանոյն. չորք դէմք խաչին, և այլ բազում պատճառս, յորս գաղափարի չորեքեան աւետարանիչքս: Ձի թեպէտ և բազում բանք ի սոսա, որ երևին ներհակք միմեանց, այլ քաջ ճշմարիտք և յոյժ միաբանք միմեանց: Արդ, գրեաց Մաթէոս ի խնդրելոյ Հրէից հաւատացելոցն, որք էին յերուսաղէմ, զկնի Է. (7) ամի Համբառնալոյ Փրկչին, ի լեզու Հեբրայեցի, յերուսաղէմ քաղաքի, գոր առեալ Թովմաի քարոզէ Հնդկաց, և Բարդողիմէոս՝ Դելմաստանի և Ամրանա և ամենայն արևմտից: Իսկ Մարկոս գրէ ի հրամանէ Պետրոսի Վիմի՝ վարդապետին իւրոյ, յԱղէկսանդր քաղաքի, ի լեզու Եգիպտացի, զկնի ԺԵ. (15) ամի և աւետարանէ յերթոպէ և Իլիւրիկեայ և լուսաւորէ զարևմուտս: Իսկ Ըղուկաս, յառաջագոյն աշակերտ գոլով Գալիանոսի բժշկապետի, որ և ինքն էր արուեստիւ բժիշկք, յետ(234ա)ոյ աշակերտի սրբոյն Պաւլոսի, որ և հրամանաւ նորա գրէ զկնի Ի. (20) ամի ի լեզու Հռոմայեցի, յԱնտիոք քաղաքի և քարոզէ ի Բեթանիա և յամենայն Մակեդոնիայ: Իսկ Յովհաննէս աւետէ և աւետարանէ զկնի ԾԳ. (53) ամի, գրէ յեփեսոս քաղաք և լուսաւորէ զամենայն Ասիա: Արդ, «աւետարան» կոչի, որ պատմէ մեզ գեղեալ բարութիւնս և զխաղաղութիւն, գոր եղև հրեշտակաց և մարդկան, զբակումն բռնութեան թշնամոյն կենաց մերոց, զաւերումն դժոխոց, զազատութիւն հոգոց, զ'ընդ աջմէ Աստուծոյ նստեալ բնութեան մարդկութեանս, զմեկնութիւն սուրբ աւետարանիս Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ ամբարեալ ունի յինքեան զգանձս աստուածային. եւ աւետաբանէ մեզ զիջումն Բանին Աստուծոյ, զմարդ լինելն, զկուսական ծնունդն, զբոլոր տնաւրենութիւնն, մինչև ի գերահրաշ Համբարձումն, մինչև ի միւսանգամ զալուստն, մինչև յահեղ դատաստանն, մինչև յարդար հատուցմունքն՝ ըստ իւրաքանչիւր (234բ) գործոցն, որպէս յայտ է ի մեկնութիւն սուրբ աւետարանիս իմաստուն մտաց ձերոց՝ ուշիմ ընթերցողացդ: Եւ այլ բարութիւն բազմապատիկ գտանի: Արդ, ես՝ յետնեալս ի մարդկանէ, անարգս և անպիտանս, տառապեալս մեղաւք և թշուառականս հոգով, վերջինս ի սպասաւորաց Բանէն, հողս և մոխիրս, անարժան ծառայս Յիսուսի Քրիստոսի, այլ և ծառայիցդ Աստուծոյ ծառայս՝ Կիրակոսս պիտակս, որ զանունս առի և ի գործոց ունայն զբտա և թափուր: Արդ ես ի սրտէ խոցեալս և մեղաւք լցեալս Կիրակոսս գրեցի զսա ըստ իմում կարի, որ թեպէտ որ է ի խոտան և ծռագիր, խոշորագիծ և պակաս, այլ իմով տկարութեամբս գրեցի: Դարձեալ աղաչեմ

զձեզ յիշեցէ՛ք զհայր իմ զԳրիգոր քահանայն և զծնաւոսն իմ և Աստուած զձեզ յիշէ յիւր արքայութիւն. ամէն: ԹՎին ՌԼԱ. (1031)»:

«Կարմիր գլխոյն ելչին⁵ եկաւ գնաց ի դուռն» (*փոքր տառերով ավելացված*):

Ձեռագրի ստեղծման ժամանակակից հիշատակարաններ կան նաև մանրանկարների տակ. Մատթեոս ավետարանչի մանրանկարի տակ (12ա) կարդում ենք Հովհաննես գրչի հիշատակարանը. «Զանարժան նկարողս՝ զՅովաննես գրողս՝ զմարմնոյս բոողս, զհոգոյս զրկողս, զմեղաց սիրողս, զբարիս ատեցողս, յիշեցէք ի Տէր և իմ մեղացն թողութիւն խնդրեցէք ի յԱստուծոյ»: Մեկ այլ՝ չափածո հանգավորված հիշատակարան էլ կա Ղուկաս ավետարանչի մանրանկարի (111ա) տակ. «Ո՛վ տէր Ղուկաս՝ անուն բարի, / որ սուրբ Հոգով ես դու ի լի, / անուանակից ես Ղուկասի՝ / աշակերտին մեր Քրիստոսի, / դու ես պարծանք Հայոց ազգի / և խրատիչ ամենայնի, / զինչ արինաց բան որ լինի, / ի քեզ յանձն կատարի, զերի զՅոհաննէս ողորմելի, / զքո խնդրելիդ կատարեցի. / սա շնորհաւոր քեզ եղիցի / և բարեխօսի ի յատենի, / զքեզ աղաչեմ, հա՛յրդ բարի, / յիշման առնես զիս արժանի բանէ»:

Բացի այդ, Հովհաննէս ավետարանչի մանրանկարի (179բ) տակ կա ահա այս գրությունը. «Վայ զիս հազար բերան»:

Այսպիսով, մեջբերված հիշատակարաններից հստակ է, որ Ավետարանը գրվել է հայոց 1031=փրկչական 1582 թ., ունի Գրիգոր քահանայի որդի Կիրակոսի ձեռամբ: Ձեռագրիս ծաղկողն է Հովհաննէսը: Ո՛վ է սակայն Ղուկաս վարդապետը, որը որոշակի կապ ունի ավետարանի ստեղծման հետ: Վստահաբար կարելի է ասել, որ խոսքը անվանի Ղուկաս վրդ Կեղեցու կամ Խորձենցու մասին է, որին Առաքել Դավրիժեցին անվանում է «զրուխ ամենայն վարդապետաց ժամանակին»⁶: Նա մահացել է Երզնկայում, 1601/2 թ. և թաղվել քաղաքի Ս. Սարգիս եկեղեցու բակում⁷:

Ձեռագրի ստացողի անունը նշված է հաջորդ հիշատակարանում, որը գրված է մանր նոսրգրով 235ա էջում. «Ո՛վ դասք լուսերամից և կանառք բազմաթիւ խմբից, սրբասնեալ սփիւռ եղանիդից⁸ և մաքրեալ սնովն⁹ յոյլ եր-

⁵ Այսինքն՝ ղզբաշների դեսպանը:

⁶ **Առաքել Դավրիժեցի**, *Գիրք պատմությանց*, աշխատասիրությամբ **Լ. Ա. Խանկարյանի**, Երևան, 1990, էջ 59:

⁷ Ղուկաս վարդապետի մասին մատենագրական տեղեկությունների հանրագումարը տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. 3, Երևան, 1942, էջ 151-152:

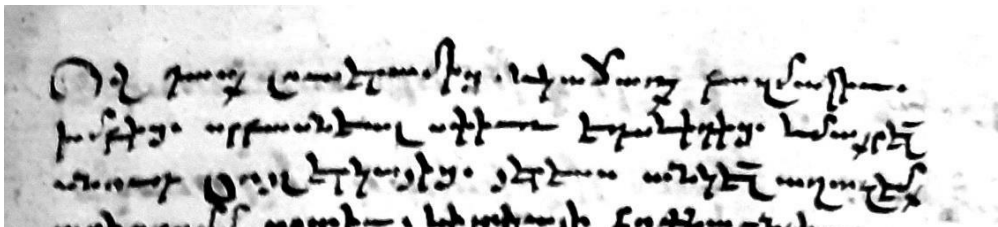
⁸ Դժվարընթեռնելի հատված է, բառիս իմաստը պարզ չէ, բայց կարծես վերծանության միակ տարբերակն այս է:

կայից, յերեսս անկեալ աղաչենք աղիողորմ սրտիւ և փղցկալի հոգնաշնչիւ, դառնաշունչ հեծեծիւ և արտասուաթոր բըբիւ զլուսեղէն սիւնք եկեղեցեաց՝ զմեղսաքաւիչ քահանայք և զչափ տաճարաց զուսումնասէր սարկաւագունք, զառհասարակ ընթերցողաց գումարք, զմեծամեծս և զփոքունս, զհանդիպող սուրբ աւետաբեր աւետարանիս. եթէ ընթեռնելով և կամ օրինակելով՝ յիշեցէք սուրբ սրտիւ և բոլոր խորհրդով, մաքուր կամօք և հանճարեղ մտօք ի լուսափայլ երկնաթռիչ յաղօթս ձեր զստացող սուրբ աւետարանիս որ փոխեցեալ է առ Քրիստոս՝ զՅովաննես և զկողակիցն իւր՝ հանդերձ Շահման որդով և այլ զաւակօք, մահդասի Յովաննես գորդի որդոյն և զկողակիցն զմահդասի Սառայն և զնորատունկ որդին զԱրուք և զվարթափթիթ թոռունք՝ զՄակարն և զփոքրիկ սարկաւագ զԴաւիթ և զայլ միահամուռ արեան առու մերձաւորս զկենդանիքն և զննջեցեալքն բոլոր ազգօք և ազնօք մինչև ի կէտ հազարն քառասնից, և դուք յիշեալ լիջիք յաւուրն ահեղին, ի յանաչառ հրապարակին և սարսափելի ատենին՝ առաջի Որդոյն Միածին ի բազմախումբ հանդիսին, ուր գաղտնի գործքն յայտնին. անդ լսիցէք զերանելին պսակեսցիք յառազաստին երկոտոսան փառօք իլին որպէս զԱդամն ի դրախտին, Է. (7) լուր շնորհօքն Յիսուսին՝ ի փառս անճառյալիտենին:

Դուք ասացէք մի ողորմի ննջեցելոցն մեր յառաջի.

Աստուած ձեզիկ ողորմեսցի յահեղ ատեան դատաստանի
Եթէ

Արդ զսուրբ աւետարանն յիշատակ եղի ի սուրբ Նշանն եկեղեցի. եթէ որ հանէ զդայ յեկեղեցոյս արտաքոյ՝ զողանալով կամ գրաւելով և կամ ծախելով և կամ այլինչ այլայլելով՝ զանեծքն Կայէնին առցէ և խաչահանօղացն առցէ և զմասն Յուդայի և ի սառնամանին ընդ սատանայի կապեսցի անսպառելի տանջանօք՝ որպէս զչար թագաւորքն զԴեկոս և զԴեոկլիտանոս և զՄաքսիմիանոս և որպէս զամբարիշտ Յովիանոս»:

Երզնկայի Քառավետարանի հիշատակարան

Սույն հիշատակարանի հեղինակը հավանաբար հանգուցյալ ստացողի թոռն է՝ մահտեսի Հովհաննեսը, որը և ավետարանը նվիրել է Երզնկայի Ս. Նշան եկեղեցուն։ Հիշատակարանի «կէտ հազարն քառասնից»-ն ըստ երևույթին պետք է հասկանալ որպես թվական և հետևաբար, հիշատակարանը կարելի է թվագրել հայոց 1040=փրկչական 1591 թ.։

Հաջորդ հիշատակարանը գրված է բողոքոքով, գետեղված է 235ր էջին և պատմում է հայոց 1129=փրկչական 1680 թ. ձեռագրի նորոգման, այսինքն՝ վերստին կազմելու մասին. «Յիշատակ է սուրբ ավետարանս մահտեսի Յովանիսին և իւր կողակցին՝ մահտեսի Սառային և իւրեանց հոգոցն. կրկին նորոգել տուին սուրբ ավետարանս թվին ՌՃԻԹ. (1129) ունիս ամսոյ ԺԹ. (19)։ Եւ է յիշատակ սուրբ ավետարանս յիւր ննջեցելոցն, որ է ի դուռն սուրբ Նշանին և յիւր պապոյն հոգւոյն Յովանիսին և իմ հօրս պաշի պօսկին⁹ Շահմանին և իմ մօրս հոգւոյն Սալչութին, մահտեսի Մինասին և որդւոյն Յարութենին և իւր կողակցին Հեղինէ և իւր որդոյն Մակարին և միւս որդոյն Դաւթին և մահտեսի Մամոյն Սառային և յիւր համօրէն ննջեցելոցն. ամէն։ Եւ յեղին սուրբ ավետարանս՝ յիշատակ ի դուռն սուրբ Նշանին¹⁰ յիւրեանց հոգոյն և յիւրեանց ննջեցելոցն հոգւոյն։ Ով որ ծախէ կամ գրաւէ կամ գնէ կամ գողանայ՝ պատիժն Յուդայի առցէ և զսառնամանիքն սատանայի առցէ, և ով որ այլ և այլ անէ ՅԿԸ. (368)¹¹ հայրապետացն նզովեալ եղիցի և զպատող սուրբ ավետարանիս օրհնեալ եղիցի ահեղ յատենին. ամէն։ Հայր»։

Քանի որ երկրորդ հիշատակարանում նշված է Շահմանի մեկ որդին՝ Արուօր (Հարությունը), ապա երևում է, որ այս հիշատակարանի հեղինակը հենց նա է։

71ա էջում կա մի նշում, որը կապված է մատյանիս հետագա ճակատագրի հետ. «Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս տէր Գալուստէն տղու՝ տէր Դուկասին Դարաքելեան, թվին ՌՄ Գ (ջնջած) ՀԳ-ին (=1824)¹²։

Մեկ այլ՝ դժվար վերծանելի գրառում էլ կա 1ա էջում. «Մատոռոյին ըստակն աս է. Կարոյին վրայ՝ ԺԳ. (13) ///, Ո(=Օ)րմանին վրայ՝ Դ. (4)

⁹ Այսպես։

¹⁰ Ս. Նշան եկեղեցին Երզնկայի աթոռանիստ տաճարն էր, քաղաքի ամենամեծ ու ամենաինչ եկեղեցին, որտեղ թաղված էր Հովհաննես Պլուզ վարդապետը։ Եկեղեցուն մասին տեղեկություններ տե՛ս <https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/erzurumvilayet/yerzengakaza/religion/churches.html>

¹¹ Գրչի վրիպակն է. պիտի լիներ ՅԺԸ, այսինքն՝ Նիկիո առաջին Տիեզերածոցովի 318 հայրապետները։

¹² Հողվածում նկարագրվող ձեռագրերի հիշատակարանների դժվարընթեռնելի և կամ կիսաջնջված հատվածների վերծանության համար մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում պ.գ.թ. Արսեն Հարությունյանին։

ղ(ուռուշ), Գ. (3) ռպ (ռուպի՛), Կոշկարին վրայ՝ Գ. (3) ///, Տեր Ոհան՝ Գ. (3) կս (կսակ / քսակ՛) ղ(ուռուշ) կ (՛), Մեթոն՝ սլ (՛), Սուգիկ սլ (՛), Ղազար՝ ԿԶ. (63) ղ(ուռուշ), Ասծատուր՝ Է. (7) ռպ (ռուպի՛), Մեղուշ՝ Դ. (4) կս (կսակ՛) ///, Սահակ՝ Բ. (2) կս (կսակ՛) ղ(ուռուշ)»¹³:

Եվ վերջապես, ձեռագրիս վերջին հիշատակարանը պարզում է այն դառը իրողությունները, որոնից անցել ու փրկվել է ավետարանը՝ հանգրվանելով հենափոր Հունաստանում՝ սկզբնապես Թեսաղոնիկեում, ապա և Աթենքում: Հիշատակարանը գրված է սիսալաշատ հունարենով՝ ձեռագիրը փրկած Ն. Կարգերի-դիսի ձեռքով: Ստորև՝ բնագիրը և մեր թարգմանությունը.

«Εἰς το ετος 1915 Μαΐου 29 ημερα Παρασκεβη ἔσφαξαν η τοῦρκη εις την πολην Ερζηνγγιαν ολους τους πολητας και χωρικους αρμενεους η ποληται ανο τον δεκα πενται 15 χηλιάδας η χωριανή ἄνο τον ὀκτο 8 χηλιάδας ενο δε εκαψαν η τουρκη την βηβληοθήκην της Εκκλησιας Σουρνησιαν ἑνας στρατηότης δια να πάρη τον σταβρον απο επανο ος λαφηρον εκρηψε το βιβληον κατο εις το επαναφοριον του και το εφερε μεσα εις τον φοῦρνον μας ἔσπασε τον σταβρον από επανο επηρεν (καὶ) αφησε το βιβληον ανεχορησεν εις το 1922 αμα αρχησεν ο διογμος των εληνον εφηγαν πολή, εγο ομος εμνηα ἑως 1924 Μαΐου 18 ημέρα Πεμτη ανεχορησα από Ερζηνγγιαν δια Θεσα- λονηκην εφθασα εις Θεσσαλονηκην Ιουνιου 19. Ο εν Ερζηνγγιαν αρτοπηρος Νικολαος Π. Καλογεριδης»¹⁴.	«1915 թվականի մայիսի 29-ին՝ ուրբաթ օրը, Երզնկա քաղաքում թուր- քերը կոտորեցին բոլոր հայ քաղա- քացիներին ու գյուղացիներին, քաղա- քացիները՝ ավելի քան տասնհինգ 15 հազար, իսկ գյուղացիները՝ ավելի քան ութ 8 հազար: Երբ թուրքերը հրկի- զեցին Սուրբ Նշան եկեղեցու գրադա- րանը, մի զինվոր, ցանկանալով որպես ավար վերցնել (Ավետարանին) վրայի խաչը, գիրքը թաքցրել էր վերարկուի տակ և այն բերեց մեր փուռը, խաչը վրայից պոկեց, վերցրեց, իսկ գիրքը թողեց ու գնաց: 1922 երբ սկսվեց հույ- ների հալածանքը, (նրանք) հեռացան Պոլիս, բայց ես մնացի մինչև 1924, մայիսի 18-ին՝ հինգշաբթի օրը Երզն- կայից մեկնեցի Թեսաղոնիկե: Հասա Թեսաղոնիկե հունիսի 19-ին: Երզն- կացի հացագործ Նիկողայոս Պ. Կար- գերիդիս»:
---	--

¹³ Վերծանությունը՝ Արսեն Հարությունյանի:

¹⁴ Սույն հիշատակարանը հրապարակված է. տե՛ս Է. Լάππα-Ζιζήκα, Μ. Ρίζου-Κουρούπου, Κατάλογος Ελληνικών χειρόγραφων του Μουσείου Μπενάκη (10^{ος}-16^{ος} αι.), Αθήνα, 2017,

Այսպիսով, ի մի բերելով ձեռագրի հիշատակարանների տվյալները, ավետարանիս կենսագրությունը կարող ենք վերականգնել ըստ այսմ. գրվել է 1582 թ., ամենայն հավանականությամբ Երզնկայում¹⁵: Ձեռագրի ստացողն է ունի Հովհաննես, որի մահից հետո՝ 1590 թ., հախանաբար պապի անունը կրող թոռն ավետարանը նվիրել է Երզնկայի Ս. Նշան եկեղեցուն: 1680 թ. ստացող Հովհաննեսի ծոռը՝ Հարությունը, թողել է ևս մեկ հիշատակարան: Ավետարանը պահվել է Ս. Նշանի գրադարանում մինչև 1915 թ., երբ այն հրկիզվել է, և ձեռագիրը հայտնվել է երզնկացի հույն հացթուխ Ն. Կարոզերիդիսի հոգատար ձեռքերում: 1924 թ. վերջինս եկել է Հունաստան՝ իր հետ բերելով ավետարանը: Փրկված մասունքը հետագայում անցել է Աթենքի Բենակիսի թանգարան, որտեղ և պահպանվում է առ օրս:

Ավետարանում առկա են համաբարբառի տասը խորաններ, չորս ավետարանիչների մանրանկարները՝ համապատասխան ավետարանների առաջին թերթերով՝ զարդարված կիսախորաններով, լուսանցազարդերով ու թռչնազարդերով, ինչպես նաև՝ բազմաթիվ լուսանցազարդեր:

Ոնային առումով ավետարանի մանրանկարներն իրարից տարբերվում են. եթե խորաններն ու լուսանցազարդերը գծանկարային են՝ թույլ գունավորված կապույտ ու բոսորագուն երանգներով, ապա ավետարանիչների պատկերներում տիրապետող է գույնը: Վերջիններս գտնվում են. Մատթեոսինը՝ 12բ, Մարկոսինը՝ 71բ, Դուկասինը՝ 111բ, իսկ Հովհաննեսինը՝ 179բ էջերին: Մանրանկարներում տիրապետողը մուգ կապույտ ու մուգ կանաչ գույներն են, գծայնությունը խիստ ընդգծված է: Եթե ընդունենք, որ մեր առջև Երզնկայի, լայն առումով Բարձր Հայքի մանրանկարչության նմուշներ են և, հետևաբար, համեմատենք այդ դպրոցի գլուխգործոցների հետ, որոնցից է հռչակավոր Երզնկայի Աստվածաշունչը (1269 թ.), ապա պարզ է, որ 1582 թ. ավետարանի մանրանկարներներում տեսանելի է արվեստի կտրուկ անկումը: Սակայն դրանով զեղարվեստական արժեքը չի նվազում. անգամ պարզունակ զեղա-

Էջ 424: Նույն ձեռագրացուցակի 742-րդ էջին հրապարակված է նաև հիշատակարանի լուսանկարը:

¹⁵ Հույն հետազոտող Ա. Բայանը, փորձելով լուսաբանել ձեռագրի գրության վայրի մութ հարցը, հպանցիկ համեմատությունների հիման վրա հանգել է այն կարծիքին, որ ավետարանն ստեղծվել է Խիզանում, իսկ հետո՝ 1680/81 թ. այն արդեն գտնվում էր Երզնկայի Ս. Նշան եկեղեցում (տե՛ս *Θησαυροί της Αρμενίας*, επιμ. Ε. Ανδρεάδου, Αθήνα, 1998, էջ 129-130): Սակայն հոգուտ այդ ենթադրության որևէ ամուր կռվան չկա. մանրանկարների ոճը տարբեր է Խիզանի դպրոցի ավանդույթներից:

նկարչական միջոցներով Հովհաննես ծաղկողը հաջողել է ստեղծել հուզակա-
նությամբ օժտված, արտահայտիչ կերպարներ: Խոսքը հատկապես վերաբերում
է Ղուկաս և Հովհաննես ավետարանիչների մանրանկարներին:

Ինչպես արդեն նշվեց, **ձեռագիրն ունի բազմաթիվ լուսանցազարդեր՝**
բուսական մոտիվներ, թռչուններ, տանարի մանրակերտներ և խաչեր, որոնցով
ծաղկված են հետևյալ էջերը. 13ա, 14ա, 14բ, 15բ, 17ա, 18ա, 18բ, 21ա, 21բ,
24ա, 25բ, 26ա, 26բ (2 հատ), 28ա, 29ա, 30բ, 31ա, 32ա, 33ա, 33բ, 35ա,
35բ, 36բ, 37ա, 37բ, 38ա, 38բ, 39բ, 40ա, 41ա, 43ա, 43բ, 44բ, 45բ, 46ա, 46բ,
48բ, 49ա, 50բ, 51բ, 52բ, 53ա, 54բ, 56բ, 62ա, 62բ, 63ա, 65ա, 66ա, 69ա, 69բ,
72ա, 73 (2 հատ), 74ա, 74բ, 75ա, 76ա, 76բ, 77ա, 77բ, 78ա, 78բ, 79ա, 79բ,
80ա, 81բ, 82ա, 83ա, 83բ, 84ա, 85ա, 86բ, 87բ, 88ա, 88բ, 89ա, 90ա, 91ա, 92բ,
93բ, 94ա, 95ա, 95բ, 96բ, 97բ, 98բ, 100ա, 101ա, 102ա, 104ա, 105բ, 108բ
(խաչ), 110բ, 112ա, 113բ, 114բ, 116ա, 116բ, 117բ, 118բ, 119ա, 122բ, 123բ,
124ա, 125ա, 125բ, 126ա, 127ա, 127բ, 130ա, 130բ, 132ա, 133ա, 134բ, 135բ,
138ա, 139ա, 140ա, 140բ, 142ա, 143ա, 144ա, 145ա, 147ա, 148ա, 149բ, 152բ,
151ա, 152ա, 153բ, 156ա, 158ա, 158բ, 159բ, 160բ, 161բ, 163բ, 164բ, 165ա,
167ա (տանար), 169ա (խաչ), 170ա, 172բ (խաչ), 175բ, 176ա, 177բ, 180ա,
181ա, 181բ (2 հատ) 182ա, 183ա, 183բ, 164ա, 185ա, 185բ, 186բ, 187բ, 189բ,
190բ, 191բ, 192բ, 193ա, 193բ, 194բ, 196ա, 197ա, 197բ, 198ա, 199բ, 200ա,
201ա, 202բ, 204բ, 205բ, 506ա, 206բ, 207ա, 209բ, 210ա, 211ա, 215ա, 216բ,
217ա (աղավնակերպ Մր. Հոգին), 223ա (խաչ), 224բ (խաչ), 227ա, 228ա, 229բ,
230բ (2 հատ), 231բ: Եվս երկու լուսանցազարդեր կան հիշատակարաններին
կից՝ 233ա և 235բ էջերին:

Հունաց խորհրդարանի գրադարանի ճարակնոցը¹⁶

Սույն խազագիր ձեռագիրը հայ ձեռագրական արվեստի բնորոշ նմուշներից
է: Գրվել է 1664 թ. առաջ Վաղարշապատում, վատահաբար, Մայր Աթոռ Ս.
Էջմիածնի գրչատանը: Հետո Արցախի աշխարհի Ղարամուրատի Հարանց անա-

¹⁶ Մինչև 2022 թ. ձեռագիրը բնավ ուսումնասիրված չէր՝ հոդվածիս հեղինակը հնարավորու-
թյուն ունեցավ այն ուսումնասիրելու Հունաստանի խորհրդարանի գրադարանի հատուկ հա-
վաքածուների բաժնի վարիչ տկն. Անգելիկի Կառապանտի սիրահոծար հրավերով: Նույն
թվականին հունահայոց «Արմենիկա» հանդեսում լույս տեսավ ձեռագրի հակիրճ նկարա-
գրությունը՝ հիշատակարանի հունարեն թարգմանությամբ հանդերձ. տե՛ս Դ. **Καζαριάν**,
«Ενα μαργαριτάρι του Αρτσάχ στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων» («Արցախի մի
մարգարիտ Հունաց Խորհրդարանի գրադարանում»), *Αρμενικά*, 2022, τεύχος 109 (Ιανουά-
ριος-Απρίλιος), էջ 12-13:

պատի¹⁷ միաբան Գրիգոր եպիսկոպոսը Շարակնոցը տարել է իր հետ, և մատյանը ավարտին է հասցրել հայտնի ծաղկող Գրիգոր երեցը՝ ուղղելով բնագիրը և ծաղկելով ձեռագիրը: Մեզ անհայտ ճանապարհներով Շարակնոցը հետագայում Արցախից հայտնվել է Չմյուռնիայում, իսկ 1879 թ. գմյուռնիացի Միսթոս հույն երայրներները ձեռագիրը նվիրաբերել են Հունաց Խորհրդարանին՝ մատյանի մեջ թողնելով համապատասխան արձանագրություն¹⁸: Խորհրդարանի գրադարանում ձեռագիրն սկզբնապես ստացել է 201, ապա և նոր՝ 263 համարը:

Խազագիր Շարակնոցս բաղկացած է 390 մագաղաթե թերթից՝ $12,2 \times 8,7$ սմ չափերով: Կազմը բաղկացած է փայտե բարակ տախտակներից, որոնք պատված են դաջվածագարդ դարչնագույն կաշվով, իսկ ներսից՝ մետաքսե շապիկով: Ձեռագրի էջերի՝ մատիտով կատարված համարակալումն սկսվում է փաստացի 5ա էջից՝ առանց համարակալման թողնելով առաջին չորս թերթերը: Սույն հոդվածում այդ էջերը պայմանականորեն նշում ենք հռոմեական թվերով: Դատարկ են մատյանիս Խա, Խա, Խաբ, Խա, 139ա էջերը:

Ձեռագրում առկա է պոեմային երկու մանրանկար՝ Հովակիմի աղոթքն ու Աննայի ավետումը՝ մեկտեղված մեկ կոմպոզիցիայի մեջ¹⁹ (էջ IVբ) և «Էջք դժոխք»-ը (138բ): Եթե առաջին մանրանկարի վիճակը բարվոք է, ապա երկրորդ դրվագում Քրիստոսի ֆիգուրը բոլորովին մաշված է:

Կիսախորաններ, բուսական ու կենդանական մոտիվներով լուսանցազարդեր ու գլխազրեր կան հետևյալ էջերին. 1ա, 4բ, 7ա, 9բ, 12ա, 14ա, 16ա, 18ա, 20ա, 20բ, 22բ, 24բ, 26բ, 28բ, 29բ (երկուական), 30ա, 31ա, 33ա, 34ա, 36բ, 47ա, 53ա, 57ա, 59ա, 61ա, 63բ, 65բ, 71ա, 72բ, 75բ, 80ա, 80բ, 82բ, 87բ, 90ա, 93ա, 94բ, 99բ, 102ա, 103բ, 109ա, 111բ, 113բ, 114բ, 118ա (հնգամյում աշտանակ), 120ա, 120բ, 123բ, 126բ, 133ա (Խաշ), 134բ (Քրիստոսի պատանքով

¹⁷ Մենաստանը գտնվում է Գանձակի շրջանի Մեծ Ղարամուրատ գյուղից մոտ 1 կմ հյուսիս-արևմուտք: Ինչպես երևում է վանքը ծաղկում է ապրել ԺԷ դ. երկրորդ կեսին՝ ճիշտ այն ժամանակ, երբ ստեղծվել է նկարագրվող Շարակնոցը: Ղարամուրատի վանքն այսօր կիսավեր վիճակում է, իսկ սրբավայրի զանգակատան ճեմակ թեև վեր խաչը տեղափոխված է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին և տեղադրված է Վեհարանի բակում: Ղարամուրատի Հարանց վանքի մասին տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004, էջ 92-97:

¹⁸ Խորհրդարանի ձեռագրացուցակում, ձեռագիրը թյուրիմացաբար ներկայացված է որպես Քառավեռարան, ինչի պատճառն անշուշտ հայոց լեզվի չիմացությունն է. տե՛ս Ն. Κονομός, Συμπληρωματικός κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδικῶν τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς. Συνέχεια τῶν καταλόγων (1-241) τοῦ Σπ. Λόμπροβ, ἀριθ. 242-448, Αθῆναι, 1965, էջ 11:

¹⁹ Շարակնոցներում այս կոմպոզիցիան ավանդական էր առնվազն ԺԴ դ., տե՛ս Armenian Art Treasures of Jerusalem, edited by Bezael Narkiss, in collaboration with Michael E. Stone. Historical survey by Avedis K. Sanjian, Massada Press, 1979, էջ 87, 108:

գերեզման), 137ա, 140ա, 142ա, 146բ (տանարի մանրակերտ), 148բ, 154ա, 155ա (տանարի մանրակերտ), 161ա, 166ա, 171ա, 173բ, 183բ (ծառ՝ ջնջված), 186ա, 192բ (լուսանցագարդը՝ եկեղեցի՝ ս. Հոգով), 195ա, 197ա, 199ա, 200բ, 202ա, 203բ, 206ա, 215բ, 227բ, 232բ, 234բ, 237ա (եկեղեցի), 238բ, 241ա, 245ա, 247ա, 249բ (եկեղեցի), 251ա, 253ա, 254բ, 256ա (խաչապատակ շինություն), 257բ, 259ա, 260բ, 263ա, 265ա (խաչ), 269բ, 259բ, 288բ, 293բ, 298բ, 299բ, 305բ, 307ա, 310ա, 313ա, 315բ, 318ա, 320բ, 324ա, 325բ, 329ա, 332բ կիսախորան, 334ա, 335բ, 337ա, 341բ, 344ա, 346ա, 351ա, 354բ, 358բ կիսախորան, 361ա, 363բ, 366բ, 369ա, 371բ, 374ա, 377ա, 379բ:

Ձեռագրում կան Տիրամոր (12ա), եղջուր հնչեցնող հովվի և երկնքից ավետող հրեշտակի (14ա), Անտոն Անապատականի (36բ), Դավիթ արքայի (38բ), քարկոծվող Ստեփանոս Նախավկայի (42ա), Պետրոս և Պողոս առաքյալների (45ա), ոմն առաքյալի (49ա), կետի երախում Հովնանի (55ա), Մկրտչի զլիսի (145բ), համբարձվող Քրիստոսի (178բ), Հովհաննես Կարապետի (211ա), Գրիգոր Լուսավորչի (212բ), Ներսես հայրապետի (217բ), Հռիփսիմե կույսի (220բ), պայծառակերպված Քրիստոսի (229բ), ոմն մարգարեի (267բ), Մեսրոպ վարդապետի (271ա), Հակոբ Մծբնացու (273բ, ջնջված), սերովբեի (277ա) և ոմն հայրապետի (279բ) կերպարներով լուսանցագարդեր: Գրիգոր քահանան մեծ վարպետությամբ է կատարել լուսանցագարդ սրբերի կերպարները. հատկապես նրանց դեմքերը, չնայած շատ փոքր չափերի, աչքի են ընկնում նրբությամբ ու պլաստիկայով, մի հանգամանք, որը ծաղկողին հիրավի մեծահմուտ մանրանկարիչ է դարձնում:

Ձեռագրի բուն հիշատակարանը՝ գրված 390ա-390բ էջերին, պատկանում է Շարակնոցի խմբագիր և ծաղկող Գրիգոր քահանային. «Ի թվականութեանս հայկազան սեռի ՌՃԺ. և Դ. (1114) ամին կատարեցաւ զհոգենըւագ երգարանս որ կոչի շարակնոց. որ էր գրեալ ի յերկրին Վաղարշապատու, քանզի խնդիր եղեալ յայսմ տառի մաքրասուն և սրբազան եպիսկոպոսն զտէր Գրիգորն, վերատեսուչ և խնամածու սրբոյ ուխտին և հրեշտակաբնակ մենարանին Ղարամուրատի անապատին: Եւ բերեալ առ ի անարժան և անպիտան գրիչս Գրիգոր լոկ անուամբ քահանայս և ետ ծաղկել զսա երբն երբն գունով, ոսկեզօծ որակօք, առ ի յիշատակի հոգւոյ իւրոյ և հոգևոր ծնօղի իւրոյ տեառն տէր Տէրուն հրեշտակակրօն կրօնաւորի, վերափոխեցելոյն ի Տէր սքանչելի մահուամբ, և հոգևոր եղբօր իւրոյ տէր Կարապետի հանգուցելոյն ի Քրիստոս, և տէր Գրիգորի անտանելի ճգնաւորի, և Եղիայ միայնակեցի, որ և բազում աշխատանս գրէ միշտ վասն (390բ) սրբոյ անապատին: Այլ և յիշել

զամենայն միեղեն եղբարսն որ բնակեալ անդ աշխատին միշտ ի սերն Քրիստոսի անտանելի ճգնութեամբ, որոյ Տէրն Տերանց հատուցէ վարձս ըստ վաստակոց նոցին ի արքայութեանն իւրում. Ամեն: Այլ և աղաչեմ յիշել զպարոնտէր Գրիգորն և զհոգևոր մայրն իւր Սանդուխտ ապաշխարողն հանդերձ զամենայն ազգատոհմօքն իւրով և ծնօղովքն: Եւ ամենեցուն երկար կեանք խնդրել ի յԱստուծոյ և մեղաց թողութիւն, և Տէրն փառաց թողցէ ձեզ զամենայն յանցանս ձեր. ամեն: Ընդ սոցին յիշել զբազմամեղ Գրիգոր երեցս, որ սակաւ ինչ աշխատեցաւ ի ծաղկելն և ի սրբագրելն: Եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ. Ամեն: Հայր: Դարձեալ յիշեցէք զպարոնտէր Գրիգորն և ծնողսն իւր /// զալստեան (՝) զձեզ յիշէ. Ամեն»²⁰:

Այսպիսով, հիշատակարանը պարզում է Շարակնոցի ստեղծման հանգամանքները: Վաղարշապատցի գրչի անունը, ցավոք, հայտնի չէ, իսկ ծաղկողը ԺԷ դ. երկրորդ կեսի անվանի ծաղկող Գրիգոր երեցն²¹ է՝ Արցախի նահանգի Գանձակի շրջանի Բարիստ գյուղից²², որը մոտ է Ղարամուրատի Հարանց անապատին: Շարակնոցիս պատմական արժեքը, ի թիվս այլոց, նաև այն հանգամանքն է, որ սա Գրիգոր երեցի 10-րդ ձեռագիրն է, որը և առաջին անգամ է ներկայացվում գիտական հանրությանը: Գրիգորի գրչին պատկանող մինչ օրս հայտնի ութ ձեռագրերն են՝ ՄՄ 3196 (1655 թ., Ավետարան), ՄՄ 10044 (1656 թ., Շարակնոց), ՄՄ 6873 (1657 թ. Ավետարան), ՄՄ 9448 (1665 թ., Ժամագիրք և Տոնացույց), ՄՄ 6771 (1667 թ., Ավետարան), ՄՄ 8965 (1675 թ., Ավետարան)²³, ՄՄ 5636 (1676 թ., Ավետարան), ՄՄ 7232 (1676 թ. Ավետարան): Նշելի է, որ վերջին երկու ձեռագրերը Գրիգոր քահանան 1676 թ. վրա հասած մահվան պատճառով անավարտ է թողել, և գործն ավարտի են հասցրել նրա որդիները՝ Բարսեղ քահանան ու Ղազարը²⁴: Եվ վերջապես, մեկ Ավետարան էլ, որ գրչագրել է Գրիգոր երեցը, թվագրված է 1659 թ. և պահվում է ԱՄՆ մի մասնավոր հավաքածուում: Այս վերջին՝ իններորդ ձեռագրի ստացողը նույն Եղիա միայնակյացն է, որին Գրիգորը հիշատակում է Հունաստանի խորհրդարանի Շարակնոցի

²⁰ Վերջին նախադասությունը գրեթե ջնջված է, վերծանությունը՝ Արսեն Հարությունյանի:

²¹ Թ. Մինասյան, *Արցախի գրչության կենտրոններ*, Երևան, 2015, էջ 75-78:

²² Ս. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 268-274:

²³ Սույն Ավետարանում Գրիգոր երեցը Քրիստոսի երկրորդ գալստյան տեսարանում պատկերել է ստացողին՝ Իգնատիոս վարդապետին և նրա եղբորը՝ Աղվանքի Սիմեոն կաթողիկոսին (1675-1701 թթ.) (տե՛ս Ա. Գևորգյան, *Հայկական մանրանկարչության դիմանկար*, Երևան, 1982, 74):

²⁴ Ա. Գևորգյան, *Հայ մանրանկարիչներ. Մատենագիտություն*, IX-XIX դդ., Գահիրե, 1998, էջ 138-140:

հիշատակարանում: Բացի այդ, սույն հիշատակարանի մեջ գրիչը թվարկում է այդ նույն Շարակնոցից՝ Ղարամուրատի անապատի մեզ արդեն ծանոթ միաբաններին՝ Գրիգոր եպիսկոպոսին, Տերուն վանահորը, ինչպես նաև Կարապետ արեղային²⁵:

Շարակնոցն ունի հայերեն մեկ այլ հիշատակարան ևս՝ *Իր էջում*, որը ցավոք համարյա ջնջված է. «Արդ, յիշեցէք ի Քրիստոս զ//ին//ին, զՏէր Ովանէսն և զհայրն իւր՝ զՏէր Ուհանն, և որդին իւր՝ զՏէր Ուհանն և //իւր. ամէն: [Դարձեալ յիշեցէք զՏէր]//որ//և ետու //Սուրբ //զի //ան//անկեալ //սմա կարդալով կամ արինակելով միով Հայր մեղայիւ ասացէք ի Քրիստոս և զՏէր Ովանէսն և Դուք ևս յիշեալ լիջիք ի միւս անգամ գալըստեան ի Տէր. ամէն: Գրեցաւ ի թվին ՌՃԿԷ.» (=1718):

Շարակնոցում կան նաև հետազայում արված մակագրություններ.

«Երանեալ» (էջ 1ա), *կնիք՝ «Յակոբ» գրությունը և «պենդեյի Ակոբ» մակագրություն* (էջ 9բ), «Եւ կարդ(ա) սիրով սիրուն մանկիկ կաւ...» (էջ 57բ), «Սուր(բ)՝ Սարգիս սեղանի եւ Իսրայէլ» (էջ 137բ):

Եվ վերջապես, Միսթոս եղբայրների հիշատակարանը գտնում ենք ձեռագրիս *Իր էջին*. «Τῇ βιβλιοθήκῃ ἑλληνοικῆς Βουλῆς

Οἱ ἐν Σμύρνῃ ἀδελφοὶ Μισθοὶ

30 Ἰουνίου 1879» («Հունաստանի խորհրդարանի գրադարանին՝ զմյուռ-նիսցի Միսթոս եղբայրներ, 1879 թ. հունիսի 30»):

Հունաստանի Ազգային գրադարանի գրպանի աղոթագիրքը

Նախորդ երկու ձեռագրերի պես, այս մեկը՝ թվագրված 3398 համարով, նույնպես ուսումնասիրված չէ: Միայն Հունաստանի ազգային գրադարանի՝ ներքին օգտագործման (անտիպ) ձեռագրացուցակում է փորձ արվել հպանցիկ նկարագրել այն²⁶:

Թերևս չափազանցությունչի չի լինի, եթե ասենք, որ սա ամենափոքրիկ հայկական ձեռագրերից մեկն է. չափերն են 4,5 × 6,5, իսկ հաստությունը՝ 3,5 սմ: Կազմը բաղկացած է կաշեպատ փայտե բարակ տախտակներից, իսկ ձեռագիրը՝ 185 մագաղաթե թերթերից: Ձեռագրի հետազայի համարակալումը կատարվել է մատիտով, ընդ որում առաջին ինը թերթերը նշվել են հռոմեական,

²⁵ Բ. Լ. Չուգասյան, «Հայերեն ձեռագրեր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում», *ԲՄ*, № 12, 1977, էջ 258-261:

²⁶ Προσκτήσεις 1971-1982, Α'. Περιγραφικός κατάλογος χειρογράφων κωδίκων, υπό Π. Γ. Νικολοπούλου, 3361-3547, αρ. 3398.

իսկ մնացյալը՝ արարական թվանշաններով: Դասարկ են ձեռագրի Iա-IVբ, VIIաբ, 1բ-3ա, 160բ-177ա էջերը:

Ձեռագիրը գրականի աղոթագիրք է, որտեղ կանոնական աղոթքների հետ մեկտեղ կան ախտաքննական ժանրի աղոթքներ, ինչն այն մոտեցնում է հմայիկներին:

- Հաւատով խոստովանիմ, 4ա-15ա,
- Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ, 16ա-18ա,
- Ընկալ քաղցրութեամբ, 18ա-21ա,
- «Այս է հագար և մէկ անուն Աստուծոյ...», 21ա-59ա,
- Աղօթք պահպանութեան ծառայիս Աստուծոյ Աւետիսի, 59ա-60ա,
- Գիր վասն չար աչաց և լեզուակապի ի դէմ ծառայիս Աստուծոյ Աւետիսին, 60ա-62ա,
- Գիր դատաստան լինի, 62ա-62բ,
- Գիր նետի եւ թրի և նիզակի և չարեաց, 62բ-63բ,
- Աղօթք արքոց հարցն Եգիպտացոցն պահապան լիցի ծառայիս Աստուծոյ Աւետիսին, 63բ-64ա,
- Աղոթք պահպանութեան վասն ճանապարհաց վանառի շահի յաջողութեան ծառայիս Աստուծոյ Աւետիսի, 65ա-68ա,
- Գիր նուզրայի և գլխոյ ցաւի և աչաց ցաւի ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Աւետիսի, 68ա-69ա,
- Գիր վախժարի որ այլ չի վախժարմենայն չարէ, 69բ-70ա,
- Աղօթք արքոյն Գրիգորի Նարեկացոյն սուսցեալ է վասն հիւանդաց, 70ա-74ա,
- Գիր չար ակին և ակնահատի, որ ոչ մերձանայ ի ծառայն Աստուծոյ Աւետիսին, ամէն 74ա-77ա,
- Գիր լեզուակապի ամենայն չար մարդոյ ի դէմ ծառայիս Աստուծոյ Աւետիսին, 78ա-80ա,
- Գիր քաղցրութեան պարոնաց, դատաւորաց եւ թագաւորաց վասն բարեխօսութեան ծառայիս Աստուծոյ Աւետիսի, 81ա-83բ,
- Աղօթք պահպանութեան ծառայիս Աստուծոյ Աւետիսի, 84ա-86ա,
- Գիր վասն քաղցրութեան և սիրոյ որ ամենայն մարդ զինքն սիրէ, 87ա-89ա,
- Գիր պատերազմի եւ ամենայն ցեղաց որ ոչ մերձենա ի ծառայս Աստուծոյ Աւետիսի, 89ա-89բ,
- Աղօթք պահպանութեան ծառայիս Աստուծոյ Աւետիսին, ամէն 91բ-93ա,

- Աղօթք սրբոյ Խաչին Քրիստոսի պահապան լիցի ծառայիս Աստուծոյ Աւետիսին, 93ա-97բ,
- Աղօթք պահպանութեան ծառայիս Աստուծոյ Աւետիս, 97բ-100բ,
- Աղօթք պահպանութեան ծառայիս Աստուծոյ Աւետիսին, 100ա-104բ,
- Գիր դատաստանի, 103բ-104բ,
- Աղօթք ամենայն սրբոց պահապան լիցի ծառայիս Աստուծոյ, 104բ-118բ,
- Ընդդիմանարտ դիւացն այս նուագաղօթից... 119ա,
- «Արդ, այսքանեացս անբաւ հրաշից»²⁷, 119բ-125բ,
- Ախտարարական զանազան դեղատոմսեր և խորհուրդներ, 125բ-133բ,
- Աղօթք սրբոյն Կիպրիանոսի, 133բ-136ա,
- Մաղթանք առ սուրբ Խաչելութեան փայտի որ պահապան լինի ծառայիս Աստուծոյ, 137ա-139բ,
- Գիր ալքի և տղացկանի որ ի դիւէն չի սատանի... 140ա-143ա,
- Գիր ուրբաթի, 144ա-145ա,
- Մոզական միավորներ՝ վանդակներ մեջը անհասկանալի նշաններով «մոզական» գրութիւններ, 145բ-147բ,
- Բժշկութեան ավետարաններ ըստ այսմ.
- Ավետարան ըստ Մատթեոսի, ԺԵ, 21-28, 148ա-150ա,
- Ավետարան ըստ Մարկոսի, Ե, 35-43, 150ա-152բ,
- Ավետարան ըստ Լուկասու, ԺԳ, 10-20, 152բ-155բ,
- Ավետարան ըստ Հովհաննու, Դ, 43-54, 156ա-159ա,

Ձեռագիրը զարդարւած է սյարգունակ, բայց գողտրիկ մանրանկարներով: Մասնավորապէս, կան Ներսէս Շնորհալի հայրապետի (էջ 3բ), Գրիգոր Նարեկացու (15բ), ոմն առաքյալի՞ (64բ), ոմն հայրապետի՞ (77բ), ոմն առաքյալի՞ (80բ), ոմն առաքյալի՞ (86բ), Կիպրիանոս հայրապետի՞ վարդապետի հանդերձանքով (133ա), Քրիստոսի Խաչելութեան (136բ), Ստեփանոս Նախավկայի (143բ մանրանկարները):

Բացի այդ, կան կիսախորաններ, փոքրիկ խաչեր, լուսանցազարդեր ու թռչնազրեր հետևյալ էջերին. 16ա, 18ա, 22ա, 59ա, 65ա (Խաչ), 68ա, 69բ, 70ա, 74ա, 78ա, 81ա, 84ա, 87ա, 89բ (հրեշտակ), 92ա, 97բ, 100 ա, 104բ, 119բ, 128բ, 129ա, 133բ, 137ա, 140ա, 144ա, 148ա, 150ա, 152բ, 156ա:

Ձեռագրի բուն հիշատակարանը գտնվում է 159բ-160բ էջերին. «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ և: Արդ

²⁷ Մատենան Ողբերգութեան, Բան ԻԸ:

կատարեցաւ աստուածաբնկալ սրբոց անուանցն, որ կոչի պահապան վասն մարդկան ձեռամբ անարժան Սարգիս դպիր՝ ի վայելումն Մխիդարի որդի (160ա) Փանոսն: Աստուած սիրով ընդունի և բարով վայելել տացի: Ի թագաւորութեան Մուրատ քերէի, ի դուռն սուրբ Լուսաւորչի, ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ կաթողիկոսի, թվին ՌՃԻԹ (1680) ի յերկրորդում աւուր մարտի աւարտեցաւ. ամէն»:

Հիշատակարանի թվագրության մեջ անհամապատասխանություն կա. դրա մեջ հիշատակված թագավորը պիտի որ Մուրադ IV սուլթանը լինի: Նա գահակալել է 1623-1640 թթ., մինչդեռ Հակոբ Դ Ջուղայեցու կաթողիկոսությունն ընկնում է 1655-1680 թթ. միջև: Հասկանալի չէ, թե ինչպե՞ս կարելի է լուծել այդ անհամապատասխանությունը: Բացի այդ, հիշատակարանում որպես ստացող նշված է ոմն Մխիթարի որդի Փանոսը, մինչդեռ ձեռագրում էլ աղոթքները գրված են ոմն Ավետիսի համար, որը հավանաբար վաճառական է եղել: Բայց նա էլ չէ ձեռագրի առաջին ստացողը, որովհետև Ավետիսի անունը գրված է ինչ-որ ուրիշ՝ չնշված անվան փոխարեն: Այսպես, 91բ էջին «ծառայիս Աստուծոյ» կարմիր թանաքով գրված հատվածից հետո նշմարվում են «Մարտի..» տառերը, որոնք չնշվել են և փոխարենը սև մեղանով ու այդ ձեռագրով գրվել է «Աւետիսին»: Ընդ որում, պարզ չէ, թե ե՞րբ է ապրել Ավետիսը՝ նշված 1680 թ. առաջ, թե՛ հետո: Այս ամենը, հարկավ, դժվարացնում է ձեռագրի ճշգրիտ թվագրությունը, այնպես որ պայմանականորեն այն թվագրելի է ԺԷ դ.: Ինչ վերաբերում է տեղին, ապա եթե ընդունենք, որ հիշատակարանի մեջ նշված է սուլթանը, նշանակում է, որ ձեռագիրն ստեղծվել է Օսմանյան կայսրության սահմաններում: Այդ պարագայում, որպես ձեռագրի գրչության վայր. միգուցե կարելի է ենթադրել Ղաթաթիայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Ձեռագրի պոլսյան տեղայնացումը հարմար է գալիս նաև այն առումով, որ այնտեղից թերևս ավելի դուրին կլինեք Աթենք հասնելը:

Բուն հիշատակարանից զատ, ձեռագրի առաջին էջերին կան մի քանի նշում-հիշատակարաններ, որոնք կատարված են անկանոն նոտրագրով և պատկանում են ձեռագրի հետագայի տերերին: Ահավասիկ դրանք²⁸.

«Աստուծով թիվն ՌՃՀԲ. (1723) և ամսուն Յունվարի ԺԳ. (13), որն Չորեքշաբթի, Յիսուսի ծառայ Յոհաննես մորե ձընավ, Տեր Աստուածն բարին անէ. ամէն» (Էջ Vա):

²⁸ Վերծանությունը՝ Արսեն Հարությունյանի:

«Աստուծով թվին ՌՃՁԴ.-ին (1735), Փետրվարի ամսուն Բ.-ին (2), որն երկուշափտի, Յու(ս)եփ Սիմային հետ բըսակվեցան ի ՏԵր» (Էջ VIա):

«ՌՃՁԶ.-ին (1737), Յունիսի ԻԵ.-ին (25) Եղիսայպետ մորե ձընաւ» (Էջ VIբ):

«ՌՃՁԸ.-ին (1739), Փետրվարի Զ.-ին (6) Սիմոն աղան մորե ձընաւ, Աստուած բարին անէ» (Էջ VIIա):

«Աստուծով ՌՃՂԹ. (1750), Յոկղըմպեր ամսոյ Է.-ին (7), որն Կիրակի, Մինաս մորե ձընաւ» (Էջ VIIբ):

«ՌՄԸ.-ին (1759), Դեկդեմպեր ամսոյ Ի.-ին (20), որն երկուշապդի, Սիմոնըն պըսակեցան» (IXա):

Այսպիսով, ներկայացվող երեք ձեռագրերն էլ մեծարժեք են թե՛ պատմական, թե՛ գեղարվեստական առումով: Դրանց ստեղծման աշխարհագրությունն ուշագրավ է՝ Արցախ, Վաղարշապատ, Երզնկա կամ Կեղի և, հավանաբար, Կոստանդնուպոլիս: Ժամանակագրորեն վերաբերում են ԺԶ-ԺԷ դդ.՝ ավելի ամբողջացնելով մեր պատկերացումները սույն դարաշրջանի հայ ձեռագրական արվեստի մասին: Երեք ձեռագրերն էլ տարբեր՝ մեզ անհայտ ու հայտնի ճանապարհներով ի վերջո հայտնվել են եղբայրական Հունաստանում, որտեղ և պահպանվում են որպես եզակի մասունքներ:

GEVORG KAZARYAN

ARMENIAN MANUSCRIPTS IN ATHENIAN COLLECTIONS

Key words:

Manuscript, Armenian miniature, Gospel, Sharaknots⁴, Erzinka, Artsakh, Athens.

The article presents three Armenian manuscripts, preserved in three collections of the Greek capital and hitherto unstudied, to the attention of Armenological circles.

The manuscript № ГЕ_35033_olim TA 321 from the collection of the Benaki Museum is a Gospel written in 1582, apparently in Erzinka. The scribe is Kirakos, the miniaturist is Yovhannēs. In the years 1590-1915 the manuscript was kept in the library of the Holy Cross Church in Erzinka, which was burnt during the Armenian genocide. The manuscript was saved thanks to the baker N. Kalogeridis, who brought it in 1924.

The Manuscript № 263 of the Hellenic Parliament Library is a Sharaknots' (Hymnary) with Armenian neumes (khazs). It was written before 1664 in the scriptorium of St. Echmiadzin. Then the Sharaknots' was in the possession of Bishop Grigor from the Artsakh monastery of Karamurad (near the modern city of Ganja). The manuscript was completed and illustrated by the famous miniaturist, priest Grigor from the village of Karkhat. Subsequently, it ended up in Smyrna, from where it was donated to the Greek Parliament in 1879.

Finally, the tiny manuscript № 3398 of the National Library of Greece is a pocket prayer book that contains many folk incantations along with canonical prayers. The manuscript dates roughly to the 17th century, with Constantinople as the likely place of composition.

All the three illustrated manuscripts are of great value, both historical and cultural, enriching our understanding of Armenian manuscript books and book miniatures.

ГЕВОРГ КАЗАРЯН

АРМЯНСКИЕ РУКОПИСИ В АФИНСКИХ КОЛЛЕКЦИЯХ

Ключевые слова: Рукопись, армянская миниатюра, Евангелие, Шаракноц, Ерзнка, Арцах, Афины.

Статья представляет три до сих пор неизученные армянские рукописные книги, хранящиеся в трех коллекциях греческой столицы.

Рукопись № ГЕ_35033_olim ТА 321 из собрания музея Бенакиса – Четвероевангелие, написанное в 1582 г., по-видимому, в Ерзнке. Переписчик – Киракос, миниатюрист – Ованнес. Рукопись в 1590-1915 гг. хранилась в библиотеке церкви Св. Знамения г. Ерзнка, которая была сожжена во время геноцида армян. Четвероевангелие было спасено благодаря булочнику Н. Калогеридису, который в 1924 г. доставил евангелие в Грецию.

Рукопись № 263 библиотеки Греческого парламента представляет собой Шаракноц (Гимнарий), снабженный армянскими невмами – *хазами* и написанный до 1664 г. в скриптории Св. Эчмиадзина. Затем Шаракноц оказался у епископа Григора из арцахского монастыря Карамурад (недалеко от современного г. Гянджа). Рукопись дополнил и иллюстрировал известный миниатюрист,

священник Григор из деревни Кархат. Впоследствии Шаракноц оказался в Смирне, откуда в 1879 г. был передан в дар Греческому парламенту.

И наконец, крохотная рукопись № 3398 Национальной библиотеки Греции представляет собой карманный молитвослов, где наряду с каноническими молитвами имеется также множество народных заговоров. Рукопись датируется примерно XVII веком, вероятное место написания – Константинополь.

Все три иллюстрированных рукописи представляют огромную ценность, как историческую, так и культурную, и обогащают наши представления об армянской рукописной книге и книжной миниатюре.